

ФЕНОМЕН ПОПУЛІЗМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ)

Яворський М. С.,

аспірант кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті представлено основні віхи формування феномену популізму та його найяскравіші прояви упродовж політичної історії від часів античності і до сьогодення. Обґрунтовується теза про те, що популізм пройшов складну дорогу від примітивного «бунту мас» і розширення громадянських свобод для нижчих верст населення до співпраці та співдружності активної частини суспільства за спільні економічні вимоги та демократичну участь «мас» у політичному житті країн різних континентів.

В статье представлены основные вехи формирования феномена популизма и его самые яркие проявления на протяжении политической истории со времен античности и до наших дней. Обосновывается тезис о том, что популизм прошел сложный путь от примитивного «бунта масс» и расширения гражданских свобод для низших слоев населения к сотрудничеству и содружеству активной части общества за общие экономические требования и демократическое участие «масс» в политической жизни стран разных континентов.

The article presents the main milestones in the formation of the phenomenon of populism and its most vivid manifestations during the political history from the time of antiquity to the present. The thesis is based on the fact that populism has undergone a difficult journey from the primitive "rebellion of the masses" and the expansion of civil liberties for the lower versts of the population to the cooperation and community of the active part of society for the common economic demands and the democratic participation of the "masses" in the political life of different continents.

Ключові слова: популізм, лідер, політична фразеологія, політичний процес, ідеологічна боротьба, боротьба за економічні та політичні права.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реінтеграції Сходу та Заходу європейські країни зіштовхуються з наростаючою проблемою виникнення крайніх правих політичних партій. Упродовж останнього десятиліття європейське суспільство стало очевидцем реального відродження популістських ідей у багатьох країнах розвинутої демократії. Ретроспективний погляд на еволюцію популізму упродовж світової історії сприятиме розумінню закономірностей утворення та формування популістських рухів та партій.

Перші наукові дослідження популізму відбувалися у контексті вивчення його як політичної ідеології, утворення партій, політичного лідерства тощо. Ці проблеми знайшли своє відображення у працях сучасних дослідників Ф. Вентурі, Д. Макре, А. Торре, С. Блюменталю. Множинність підходів до самого терміну «популізм» досліджують Г. Іонеску та Е. Геллнер. Серед великого числа визначень автори пропонують продовжити розглядати його як дискусійний [1]. У працях П. Тегарта неодноразово акцентується увага на тому, що серед великої кількості праць з популізму у цілому, досліджень окремих прикладів популізму набагато більше, ніж теоретичних праць по популізму як явищу [2].

Об'єктом дослідження у популізмі завжди були маси, їх взаємодія та підпорядкування. Дослідник Ф. Паніцца вважає популізм негативним явищем тому, що він завжди буде перетворювати народ в об'єкт поклоніння [3]. М. Коннован пропонує розглядати популізм як складову двох напрямків – популізм (народництво) та політичний популізм (демагогію) [4]. Природа популізму стала об'єктом досліджень для дослідників І. Мені та І. Сареля [5]. Вони ставлять на вершину дослідницької піраміди народ та приналежність до єдиної спільноти, звинувачують еліти у корупції та зловживанні владою. На думку П. Тегарта популісти дійсно ототожнюють себе з «народом» та «батьківщиною», інакше кажучи з ідеалізованим образом того суспільства, в якому вони діють [6]. У цілому, сучасні дослідники Г. Тайфель [7], М. Тарчі [8], А. Валиці [9] та ряд інших акцентують увагу на «народі», не зазначаючи, кого саме вони мають на увазі під цим визначенням. Популістська технологія ведення політичної боротьби є предметом дослідження у працях С. Лазаруса, Ж. Доменака, Д. Джумані. Безпосередньо питанням застосування популізму у виборчій кампанії присвячують свої праці дослідники С. Фаєр, А. Цуладзе, С. Московічі.

Щодо вітчизняних дослідників, то на початку 90-х років ХХ століття вони також стали проявляти зацікавленість у феномені популізму. З того часу маємо цілий ряд наукових робіт авторів С. Мигаль, В. Погочий, О. Анісімович-Шевчука, Д. Видріна [10], О. Дубини [11], М. Іванова [12], які аналізують психологічні, політологічні, правові, етичні, соціокультурні аспекти цього феномену.

Метою нашого дослідження є розкриття процесу зародження популізму, розвиток цього феномену у суспільствах та вплив соціально-економічних та національних факторів на його еволюцію та трансформацію.

Виклад основного матеріалу. Термін «популізм» (від лат *populus* – народ) вперше виник наприкінці ХІХ століття у США, після чого він переможно увійшов у політичний лексикон сучасної історичної та політичної наук. Його історичне коріння сягає II-I століття до нашої ери часів Римської імперії, коли з'явилася ідейно-політична течія популярів, яка відображала інтереси простого народу – плебсу, насамперед сільського населення. Популярів відрізняло розвинуте ораторське мистецтво, за допомогою якого вони мали намір впливати на натовп, проте якихось значних успіхів цей рух не досяг. Визначними представниками цієї течії були брати Гракхи, Апулей Сатурнін, Гай Сервілій Главцій та інші. Прийоми популярів, зокрема прийоми їх політичної боротьби та їхню фразеологію, упродовж своєї політичної кар'єри використовували Гай Марій та Юлій Цезар. Вже за часів Римської імперії стало очевидним, що слідом за політичною підтримкою лозунгів популярів до влади приходять прибічники диктатури [13].

Наступним етапом, де залишилися помітні сліди популізму, є період англійської буржуазної революції ХVІІ ст., коли англійці не просто обговорювали, наскільки влада короля повинна бути обмеженою парламентом, але й піднімали питання про правомірність контролю аристократії та англіканської церкви над суспільством. Громадянська війна спровокувала потік нових ідей, адже вперше в англійській історії у політичний процес були втягнуті непривілейовані прошарки суспільства, і не просто втягнуті, а отримали можливість висловити своє судження, керуючись власними моральними та релігійними уявленнями. Хоча переважна більшість висловлених тоді думок були простим популізмом, але саме у цьому середовищі почали виникати перші ліберальні ідеї. Більше того, діячі Англійської революції сформуливали перші в Англії ліберальні програми, навіть, можна сказати, ліберальні реформи парламенту [14, с. 44]. Питання власності, економічної незалежності розглядалися у тісному взаємозв'язку з виборчим правом. Поряд з політичним популізмом в Англії в означений період відчувались певні ознаки правового популізму [15].

Елементи популізму, як ми його зараз собі інтерпретуємо, були характерними для політичних поглядів Ж.-Ж. Руссо. Руссо виступав проти соціальної нерівності, деспотизму королівської влади, критикував міську культуру та цивілізацію та, у цілому, вплинув на громадську думку багатьох країн. Слідом за ним ідеї К. Маркса, а згодом і Паризька комуна стали яскравим прикладом міського популізму другої половини ХІХ ст.

Як суспільний рух, ідеологія та вид політичної діяльності популізм достатньо молоде явище, тому його появу як масового суспільного руху, що втілюється у формування першої популістської партії дослідники вбачають у діяльності американських популістів другої половини ХІХ ст. Події Громадянської війни у США призвели до падіння цін на продукцію фермерів на Заході, а особливо, на Півдні США. Невдоволені американські фермери нарікали на надмірні залізничні витрати, високі відсоткові ставки, необґрунтовано високі прибутки механіків та торговців, часто звинувачували у своїх збитках навіть міжнародні компанії, які, начебто, змовились між собою, щоб продовжити нестачу паперових грошей [16]. Американські фермери у 1870 рр. досягли певних успіхів у боротьбі з залізницями країни та намагалися утворити партію, яка б відповідала інтересам сільськогосподарських працівників.

Діяльність Незалежної або Народної партії, згодом Партії ґрінбекерів припала на 1874-1884 рр., але за цей час вона розширила політичну платформу включивши до неї боротьбу за прибутковий податок, 8-годинний робочий день та виборчі права для жінок. Її лідери навіть заключили альянс з Соціалістичною партією Америки, щоправда, проіснувала партія до 1888 р., згодом її члени увійшли у Популістську партію США. Популістська партія у США (утворена у 1891 р.) проголосила боротьбу за передачу державі залізниць та телеграфу, введення прибуткового податку та певне обмеження земельної власності. Отож, настрої збанкрутілих фермерів та частини працівників вловили суспільні діячі і направили буденну свідомість мас у досить потужне ідейно-політичне русло, ставши підґрунтям для створення багатьох суспільних популістських рухів.

Популісти не тільки запропонували ідею участі, але й «розробили механізм прямої демократії – прямі вибори у сенат, ініціативи, що дають виборцям право законодавства через голови представників; референдум, який гарантує право вето на дії законодавчих органів [17]. Всупереч американській традиції слабкої центральної влади, популісти висунули ідею сильної держави, яка діє в інтересах трудящого народу та, найважливіше, під його безпосереднім контролем. Один з найбільш суворих критиків популізму у США історик Р. Хофстедер визнає, що «популізм у США був першим значним політичним рухом, який наполягав на відповідальності держави за загальний добробут» [18, с. 61].

Уроки популізму у США не вичерпали себе виключно соціально-політичною проблематикою, упродовж десятиліття своєї яскравої політичної боротьби вони ставали уроками фермерської та антирасистської солідарності, фундаторами глибоких культурно-світоглядних ідей, першим масовим рухом у США, який поставив на порядок денний екологічні проблеми у країні. На думку американського дослідника Лоуренса Гудвіна, завдяки цим акціям протесту та фермерській солідарності, мінялася культура американського господарювання, фермери «повернули собі міру контролю над власним життям». Учений вводить поняття культура «мас» і стверджує, що «відсутність видимої політичної активності сучасних промислових груп залежить від того, як ці суспільства формувалися, якими економічними чи політичними елітами». Політична стабільність у суспільстві, внутрішній спокій у державі є результатом створення масових способів мислення, які складають нову культуру [16].

В основі будь-якого соціального руху завжди стоїть людина, особистість, її моральний аспект. На думку англійського дослідника Д. Макре, популісти вкотре привнесли у палітру політичного життя США тезу про «щастя маленької людини», її матеріальний добробут та духовну гармонію [1]. Але навіть бачення щастя популістськими лідерами, ряд з яких мали гарну освіту, пропонувало унікальне власне бачення особистісної самореалізації індивіда. Найвищою ціллю американського суспільства вбачалася «суспільна людина», яка активно приймає участь у будівництві власної долі та максимальне залучення рядових громадян до вирішення власних долі.

Часто критики популізму звинувачують його у тому, що цей рух більше направлений на ломку старих конструкцій, ніж на реакцію на нові виклики сучасності. Але сучасна історія США доводить, що упродовж значного періоду її історії основні напрямки розвитку демократії були сформовані шляхом масової політичної участі, що формується на міжрасовій платформі, демократичній участі та контролі, збереженні навколишнього середовища та гармонійному розвитку особистості [1].

Популістський рух разом зі своїми пошуками ідеального суспільства та втечею від реальності не оминув і Росію. Особливістю російського популізму було те, що його представники були інтелектуалами та жили серед селян. Великий енциклопедичний словник Ларусса (Франція) одне з визначень популізму подає наступним чином: «Ідеологія і політичний рух (рос. – народництво), що отримав розвиток у Росії у 1870-х рр., та відстоює специфічний шлях просування до соціалізму». Американський дослідник суспільного життя Росії Р. Уортмен у своїй роботі «Криза російського популізму» зазначає, що народництво у Росії виникло як продукт епохи 60-х рр. XIX ст., коли молоде покоління (різничинці), захопившись духом реформ, пішло на різкий розрив не тільки з традиційними засадами суспільства, але й зі своїм класом у цілому. Саме цей розрив, на думку дослідника, призвів народників до емоційної порожнечі, яку необхідно було чимось заповнити. Звідси їхня пристрасна віра у селянство, яке стало для різничинців тією «референтною групою, яку інтелекція волюнтаристськи наділяла своїми власними думками» [19]. Однак, як засвідчили історичні події, подальший розвиток народницької ідеології вилився у ланцюг безперервних розчарувань, зіткнень з дійсністю, що не відповідав уявленням народницьких діячів. Їхня біда полягала у «міфологізації власної конструкції», чим страждають немало сучасних лідерів популістських партій.

Історичні події, які відбувалися на межі XIX-XX століть, особливо події Першої світової війни, Російської революції, національно-визвольних змагань українського народу за власну державність продемонстрували не тільки участь народних мас та їх безжальне використання у ході розпаду імперій, але й роль пропаганди на формування нового світогляду населення. У рамках такого масштабу катастрофічних подій психіка індивіду перебувала під сильним тиском «законів духовної єдності натовпу», або його «взаємозараження», росту навіювання індивідууму у натовпі, витісняючи, за словами К.-Г. Юнга, свідоме «колективним несвідомим» [20].

Саме події Першої світової війни призвели до наслідків, які уможливили прихід на політичну арену лідерів диктаторського типу. Тоталітарні режими, допоки вони у владі, і тоталітарні вожді, допоки вони живі, користуються масовою підтримкою. Як Гітлер, так і Сталін не змогли б залишитися вождями своїх народів, пережити безліч внутрішніх та зовнішніх криз та хоробро зустріти труднощі безпощадної внутрішньополітичної боротьби, якби не мали довіри мас. Г. Тард був одним з тих, хто першим звернув увагу на еволюцію міської маси до нової, переважно «безконтактної форми» її інтеграції – «публіки», явищу, тісно пов'язаному зі становленням ЗМІ. Саме Г. Тард та Г. Лебон першими, раніше за інших, заговорили про те, що життя людини серед великого натовпу протікає за особливими законами. Ці закони слід знати і обходитися з «наявною масою», тобто «натовпом», з належною обережністю [21].

У повоєнний час, починаючи з 1930-1960 рр. формується перша хвиля популістських режимів Ласаро Карденаса у Мексиці, Віктора Рауля Аїя де ла Торре у Перу, Жертуліу Варгас у Бразилії та Хуана Перрона в Аргентині. Вже згадувані дослідники феномену популізму Г. Іонеску та Е. Геллнер розглядали пероністський проект, як класичну модель латиноамериканського популізму.

Як соціальне та політичне явище перонізм виник в Аргентині у роки Другої світової війни. Проникливий політик Хуан Домінго Перон зумів вловити нові віяння нової ери «масової політики».

Завдяки яскравій харизмі та здібностям миттєво реагувати на виклики часу, він зумів об'єднати під своїм керівництвом робітників, бідняків, різноманітні групи місцевої буржуазії у масовий політичний рух, назвавши його своїм іменем. Політичний курс, який сформувався у роки президентства Х. Д. Перона (1946–1955), відрізняли популістська риторика, націоналізм, активна соціальна та перерозподільча політика та ряд економічних популярних змін – все це зробило Перона кумиром в очах «людини з вулиці», і насамперед «дескамисадо» (від ісп. *descamisado* – безсорочник) – збанкрутілого селянина, який приїхав до міста у пошуках кращої долі. Комбінація політичного популізму, націоналізму та економічного лібералізму кинула виклик визнаним теоріям популізму [22].

Якщо у 1960-1970 рр. популістські радикальні партії США, на думку дослідника популізму у США Деніела Бела, викликали побоювання і становили меншість, то у сучасному політичному житті країни популістської платформи та риторики не цураються навіть члени консервативної партії [23]. Останні президентські вибори у США та обрання президентом «малоосвіченого популіста» республіканця Д. Трампа, на думку політичного аналітика у сфері лібералізму К. Вейланда, у багатьох американців викликають побоювання, проте ці побоювання є перебільшеними. Упродовж десятиліть американської історії суспільство отримало досвід популізму, тому стримуючими факторами для президента Д. Трампа стануть розподіл гілок влади у США, контроль Республіканської партії, яка підтримала кандидатуру Д. Трампа, пильні засоби масової інформації та енергійне громадянське суспільство [24]. На думку американської громадськості, знаних культурних діячів США, результат виборів продемонстрував недоліки американської освіти, адже саме вона сформувала політичні смаки та вподобання, які відобразилися на останніх виборах президента США.

Секрети успіху популістських лідерів ще довго хвилюватимуть дослідників. Імена Цезаря, Робесп'єра та Наполеона, Муссоліні, Сталіна та Гітлера, Де Голля, Хуан-Домінго Перона, Росс Перо, Жан-Марі Ле Пена, Сільвіо Берлусконі та Уго Чавеса продовжують заворожувати дослідників незбагненною харизмою, а їхні старі-нові обіцянки формуватимуть програми нових політичних платформ.

Висновки. У нашій статті ми спробували розглянути основні віхи формування феномену популізму та його найяскравіші прояви упродовж політичної історії від часів античності і до сьогодення. Звичайно, складно охопити всі яскраві історичні постаті, сюжети та важливі етапи формування цього феномену. Популізм пройшов складну дорогу від примітивного «бунту мас» і розширення громадянських свобод для нижчих верст населення до їх співпраці та співдружності за спільні економічні вимоги та демократичної участі «мас» у політичному житті. Зародившись на просторах римської імперії популізм переможно крокує планетою, він трансформується, набирає тих національних та соціальних барв, які можуть створити нове тло для написання нового історичного та політичного сценарію. Нині, на початку XXI століття, вітром популізму завіяло чи не увесь політичний світ. Важко відшукати регіон, країну, найменше селище, де б не чекали на нового «месію», який поспівчуває, пообіцяє, покличе і поведе... Але чи стане ця оманлива мандрівка свіжим подихом нових змін, чи інфікованою порожніми обіцянками та міфічними образами ілюзією залежатиме тільки від нас.

Література:

1. Ionescu Ghita. Populism: its meaning and national characteristics. London School of Economics and Political Science, 1969. 263 p.
2. Taggart P. The New Populism and the New Politics. Chippenhem: Antony Rowe Ltd. 1996.
3. Panizza F. Populism and the Mirror of Democracy. London, 2005. URL: <http://books.google.com/books?id=swBC1B35DbEC>.
4. Canovan M. Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. Political Studies, 1996.
5. Meny Y., Surel Y. Democracies and the Populism Challenge. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
6. Taggart P. Populism. Buckingham PA: Poen University Press, 2000.
7. Taifel H., Turner J. An integrative theory of intergroup conflict. In Psychology of Intergroup Relations. Monterey, Brooks/Cole, 1979.
8. Tarchi M. Populism Italian Style. In Democracies and the Populist Challenge, 2002.
9. Walicki A. Russia. In Populism – Its Meaning and National Characteristics, 1969.
10. Видрін Д. «Формула любові», як базова виборча технологія / Українська правда. 2009. 14 липня. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/07/14/4494028/>
11. Дубина О. Що таке популізм? Політика і час. Зовнішні справи. 1992. № 3. С. 67-71.
12. Іванов М. С. Політична ідеологія як чинник формування тоталітарних політичних режимів. Гілея. 2005. № 1. С. 188-199.
13. Моммзен Т. История Рима / Предисловие А. Горчакова. Библиотека Гумер. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Momm/intro2.php

14. Кручинина Н. А. Британские политические традиции: либерализм, консерватизм, социализм. Курс лекций: учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. 168 с.
15. Ванян К. Правовой популизм: Теоретико-методологический анализ: дис. ... канд. юр. Наук. Ростов-на-Дону, 2006.
16. Goodwyn L. The Populist Moment. Short History of the Agrarian Revolt in America. Oxford University Press, 1978.
17. Hicks J.D. The Populist Revolt. A History of the Farmers Alliance and the People's Party. University of Nebraska Press, 1959.
18. Hofstadler R. The Age of Reform. From Bryan to FDR. N.Y., 1955.
19. Wortman R. The Crisis of Russian Populism. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. 211 p.
20. Юнг К.-Г. Архетип и символ. М.: Ренесанс, 1991.
21. Мандель Б. Р. Политическая психология как научная дисциплина в гуманитарном вузе. М.: Наука, 2008.
22. Weyland K. Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe // Comparative Politics Vol. 31, № 4, 1999.
23. Ball D. The radical right, The new American right expanded and updated. Garden City, N.Y. Doubleday, 1963.
24. Weyland K. There are 4 big barriers to the populist model in America and your democracy is safe. The Washington Post. 2017. 11 August.